

Jak velké zemědělské podniky měly by býti tvořeny ze zabrané půdy?

Přednáška prof. Dra Dobroslava Krejčího

na valném shromáždění delegátů čes. odboru mor. rady zemědělské v Brně dne 5. ledna 1921. *)

Otázka, jak velké statky dlužno tvořiti ze zabraného velkého majetku pozemkového u nás, patří do jista k nejdůležitějším problémům naší pozemkové reformy. Záležit na šťastném rozřešení jejím v největší míře zdar a národohospodářský úspěch vnitřní kolonisace u nás, ta pak je beze sporu nejzávažnější částí celé reformy.

Abychom mohli vědecky správně odpověděti na tu otázku, záhodno nejprve si připomenouti charakteristické znaky jednotlivých velikostních skupin čili typů zemědělských podniků, pak sledovati výhody a nevýhody různých těch typů po stránce jednak národohospodářské (produktivity) a soukromohospodářské (rentability), jednak sociální a populační; podle toho dlužno si poté sestrojiti jakýsi ideál rozdělení majetku pozemkového pro naše poměry, zkoumati, čeho by asi bylo třeba, aby se skutečnost u nás přiblížila tomu ideálu co nejvíce, a na konec zjistiti, zdali a jakým způsobem je to možno na podkladě platných zákonů o naší pozemkové reformě.

I. Jednotlivé podniky, mezi něž je rozdělena zemědělská půda u nás i v jiných novodobých státech, vykazují ovšem nekonečné skoro množství různých stupňů své velikosti, od několika čtverečných metrů zahrádky až po latifundie o mnoha tisících hektarech. Ale celá ta spousta dá se účelně roztržiti na několik málo **velikostních skupin** neboli **typů**, ostře se od sebe lišících.

Nejčastěji bývají takové typy rozeznávány tři: statky velké, střední a malé; buď podle způsobu účastenství držitele jejich v pracích zemědělských (velkostatek zaměstnává jej plně pouhým řízením, na středním statku mimo to účastní se i fysických prací vedle řady najatých sil, malý statek obdělává hospodář se svou rodinou sám) anebo podle druhu důchodu jeho z půdy (velkostatkář žije pouze z renty pozemkové, střední hlavně ze zisku podnikatelského, malý rolník hlavně z výnosu vlastní práce, podle Bernhardiho). Ale na obou koncích zbývají tu zvláště při prvé z těchto třídění závažné případy tam nezařaditelné, latifundie a držba par-

*) Bez úvodu a v některých částech poněkud přizpůsobena širšímu okruhu čtenářstva t. l.

celová. A také pojem »středních statků« je příliš široký. Zdá se mi tedy účelnějším roztrženi na 8 skupin, takovýchto:

1. Držba parcelová. Jednotlivý hospodář obhospodaruje jen jedinou parcelu nebo několik málo menších, naprosto nepostačujících ani k jeho obživě ani k plnému neb aspoň hlavnímu zaměstnání jeho, nýbrž zpravidla je to pouze malým vedlejším zaměstnáním osob, majících hlavní pramen výživy docela jinde: v řemesle, práci v továrně a p. Nebývá tu ani vlastního dobytka, leda koza neb p., ani vlastního hospodářského nářadí; na zorání a jiné polní práce musí se zjednat, mrva kupovati atd.

2. Drobná zemědělství domkářská neb chalupnická. Hospodář má již tolik půdy, že vzdělávání její stačí již z většiny zaměstnati jeho neb jeho rodinu, nestačí však samo k úplné jejich výživě; musí je doplňovati občasná práce též v jiných zemědělstvích nebo řemeslo některého člena rodiny, po případě domácí práce všech (tkalcovina, krajkářství, vlasové sítky a p.). Zpravidla chová takové hospodářství již kravku nebo více drobného zvířectva, po případě — zvláště v malých městech nebo poblíž větších — i více dobytka, než stačí samo vyživit (mlékaři neb povozníci, přikupující krmivo). Mívá už také své vlastní hospodářské nářadí i budovy.

3. Malé selské usedlnosti mají půdy jen tolik, co stačí za průměrné úrody uživit normální selskou rodinu, jež sama, bez cizích dělníků i bez čeledi, je zpravidla celá i se svou hlavou plně zaměstnána vzděláváním půdy té a chovem přiměřeného dobytka. Má už vždy své vlastní potahy, nářadí i budovy hospodářské.

4. Střední statky selské jsou ty, kde hospodář se svou rodinou účastní se sice ještě též hmotných prací v hospodářství, ale má již také stálou čeleď a v čas hlavních prací zaměstnává i další dělníky, aby stačil řádně obhospodařiti všechny pozemky a obsloužiti dosti již hojný dobytek. Začíná dělba práce i používání strojů, řízení vyžaduje již většího rozhledu. Výnos zabezpečuje sám a zpravidla trvale slušnou výživu celé rodiny.

5. Velké statky selské vyžadují hospodáře z většiny už jen k řízení prací, takže výkonu jich účastní se již pouze částečně neb i jen výjimečně. Za to užívá již hojně čeledi i najatých sil občasných i celoročních (podruhů). Dělba práce provádí se důkladněji (koňáci, voláci, oráči, sekáči atd.), stroje jsou hojnější a lepší. Bezpečnější výnosy umožňují rozmnožování kapitálu vůbec, úvěr, meliorace atd.

6. Malé velkostatky (statky zemanské, rytířské, jednotlivé dvorce a p.) zaměstnávají hospodáře úplně pouhým řízením a dozorem, vlastních prací hmotných již se vůbec neúčastní ani on sám, ani zpravidla jeho rodina; naopak přibírá obyčejně již i pro dozor a řízení aspoň nižší zřízence (šafáře, poklasné) kromě četných dělníků stálých (čeledi, deputátníků) i občasných, po případě sezonních. Půdy však není tu ještě tolik, aby pouhá renta

z ní stačila sama k obvyklému zaopatření rodiny vlastníkovy bez jakékoli jeho práce.

7. Střední velkostatky (jednotlivá panství) spravovány jsou již celou řadou úředníků odborně vzdělaných, omezujících se jen na řízení a dozor. Vlastník sám nebývá již osobně zúčastněn ani na řízení prací anebo se ho účastní jen malým dílem; často nežije ani na statku, trávě s rodinou rentu z něho bez jakékoli práce na něm někde ve velkých městech (>absentismus<). Ale celek spravován a obhospodařován jest ještě jednotně, tvoří jednotný podnik, byť i rozdělený na řadu závodů (dvorů i závodů hosp.-průmyslových) do jisté míry samostatných.

8. Latifundie jsou držbou takové spousty pozemků, že není možno jednotně je všechny spravovati a obhospodařovati, ba ani přehlédnouti a všechny přiměřeně vzdělávati (latifundie v koloniích a v dřívějších dobách) — anebo se skládají z celé řady »panství« způsobu prve dotčeného, soustředěných v rukou téhož majitele, ale spravovaných a obhospodařovaných rozděleně pomocí zvláštních úředníků. Jen důchody z nich a jistá vrchní kontrola nade všemi sbíhají se v jedné rukou — důchody v rukou majitele, zpravidla nepřítomného, správy nijak se neúčastnícího, vrchní kontrola v rukou jeho centrálního úřadu hospodářského neb jen účetního.

Jak viděti, jsou kriteria také těchto našich 8 skupin rázu hlavně správního; neudávají se hranice jejich určitou výměrou příslušných pozemků. To proto, že výměra ta může býti u každé té skupiny dosti různá, podle rázu, jakosti, polohy těch pozemků i celé řady jiných okolností, určujících zdar v zemědělství a měnících se s místem i dobou. Příznivě položený a dobře zavedený statek ve velmi úrodném kraji může už při výměře kolem 50 ha zemědělské půdy míti ráz »malého« po příp. i »středního« velkostatku naší stupnice, kdežto naopak jinde (na př. ve východních částech bývalého Německa, tím spíše ovšem v Rusku a j.) i statek o 200 ha půdy má prý často ještě hospodářský ráz pouhého statku selského.

II. A nyní stopujme **výhody a nevýhody** jednotlivých těchto velikostních skupin, nejprve **s hlediska výroby zemědělské**, a to jak národohospodářského čili t. zv. produktivity, tak i soukromohospodářského, t. zv. rentability. Jsouť obě ta hlediska pro náš účel důležitá, ale ne vždy se stýkají. S hlediska národohospodářského, v zájmu národního celku, záleží zpravidla hlavně na vysokém hrubém výnosu domácího zemědělství; jde obyčejně především o to, aby se doma vyrobilo co možná nejvíce produktů, jež jsou nezbytny pro výživu domácího obyvatelstva a jichž nás obzvláště poslední doba naučila tolik si vážit; nedbá se zhusta ani, jakými obětmi na práci i kapitále musí být ta zvýšená produktivita vykoupěna. Ale se soukromohospodářského stanoviska jednotlivého podnikatele padají tyto oběti plně na váhu: shledá-li, že zvýšení výroby musí vykoupiti tak draho, že hodnota těch zvýšených obětí převyšuje hodnotu přibylých výrobků čili že se mu to zvýšení nevyplácí, není aspoň za platnosti nynějších

právních a hospodářských řádů možno na něm žádati aniž od něho očekávati, aby při zvýšení takto »nerentabilním« vytrval. A podobně nelze dosud očekávati, že by se trvale mohla udržeti taková velikostní skupina zemědělských podniků, která se jeví soukromo-hospodářsky nerentabilní. Jest nám zde tedy při posuzování řečených výhod neb nevýhod přihlížeti k oběma těmto hlediskům.

Tu pak vidíme, že první naše velikostní skupina

1. držba parcelová je s toho obojího hlediska přirozeně zjevem zcela nevítaným. Ubírá půdy vlastnícímu zemědělství, sama však zpravidla zemědělstvím ani není, nemá vlastních prostředků k řádnému a účelnému jeho vedení a může jen výjimečně dosahovati výsledků uspokojivých. Jen tam možno se s ní i v zájmu produkce zemědělské smířiti, kde pečlivé ruční vzdělávání půdy, jaké je možno právě jen na malé ploše a při necenění vlastní práce (jež tu často bývá vítanou změnou, ba přímo odpočinkem po vlastním zaměstnání jiném) může nahraditi ostatní nedostatky takového hospodaření: časovou odvislost při hlavních pracích od cizí ochoty — pozdní orání i svážení atd. — nedostatek hnojiv, špatné semeno, nedostatek odborných vědomostí a rozhledu, ne-hospodárnost provozu atd. To však je vzácnou výjimkou.

2. Totéž platí celkem o drobných zemědělstvích domkářsko-chalupnických. Situace bývá tu jen tehdy lepší, chová-li se v něm již také nějaká ta kravka, která dává potřebný hnůj a pomáhá při nejn nutnějších polních pracích; zato nutnost, aby hospodář sám nebo členové jeho rodiny hledali doplnění obživy v jiném zaměstnání, spolu s větší již výměrou obhospodařované půdy, zmenšuje výhodu pečlivého obdělávání jejího.

3. Tato výhoda uplatňuje se opět u malých usedlostí selských. Práce hospodáře sama i jeho rodiny, výhradně jim věnovaná, dává usedlostem těm vzdělání zvláště pečlivé, včasné i důkladné, s láskou prováděné. Přistupuje-li dostatečná inteligence, přiměřený chov dobytka (hnojivo!) a přiměřený provozovací kapitál vůbec, může už tato skupina vésti soukromo- i národohospodářsky k výsledkům velmi pěkným. Zvláště ovšem v těch větvích zemědělství, jejichž zdar žádá hlavně pečlivé a včasné práce lidské, zejména tedy při chovu hospodářského zvířectva, zelinářství, lnářství a p. Avšak nebývaly tu — aspoň před válkou — ještě u nás pravidlem při této skupině ony druhé podmínky zdu: dostatek inteligence a kapitálu. Příliš malá půda normálně sotva tak stačila k výživě rodiny hospodářovy při úmorné práci, při níž nezbývalo času na další odborné vzdělávání hospodářovo; neskýtala ani výhodného úvěru ani úspor k tvoření nutného kapitálu na hlubší odborné vzdělání dětí. Celkem možno říci, že jen v letech úrodných a za poměrů zvláště příznivých (hlavně poblíž měst, jež dobře platí právě ty produkty, pro něž se tento typ dobře hodí) malé selské statky trvale prosperují a se vzmáhají; jinde a v letech neúrody snadno upadají do dluhů a končí úpadkem.

4. Nepoměrně líp jsou na tom střední statky selské. Návštěva aspoň nižších hospodářských škol a více času na vzdělávání se četbou, na schůzích odbor. spolků a p. dává jim postupem doby hospodáře inteligentní, nakloněné pokroku, to pak spolu s úsporami z pozemkové renty příznivých let, jakož i hojnější úvěr umožňují intensivnější, po případě i velmi intensívní provoz hospodářství, účelné přizpůsobování jeho poměrům místním, časovým i tržním, racionelní chov dobytka, meliorace, užívání umělých hnojiv i strojů atd. Při tom zůstává tu ještě plná výhoda malých závodů: osobní spolupráce hospodářova a jeho rodiny působí blahodárně i na jakost a vydatnost prací námezdních sil, uspoří drahý dozor, lépe využítuje času, a spolu s menším ještě rozsahem statku umožňuje přizpůsobiti se snáze poměrům přírodním (orati, seti, sklízeti právě v nejpříznivější dobu a p.) Výhody ty se zase obzvláště uplatňují u těch odvětví zemědělství, kde pečlivost a včasnost práce nebo přizpůsobování se počasí jsou zvláště důležitý: při chovu hospodářského zvířectva, zvláště drobného a dojnic, při zelinářství, ovocnářství, vinařství, lnářství a p. Nadto tyto střední statky mnohem méně trpí konjunkturami cen než statky velké, odkázané na pěstování a prodej velkých množství těchže plodin — střední jednak spotřebují ještě dosti značnou část svých výrobků ve vlastním hospodářství a na naturální mzdy, jednak snáze přizpůsobí svou menší výrobu změnám konjunktury. V nové době pak umožňuje jim sdružování získati i výhod velkozávodů zemědělských: užívání velkých strojů, výhodný hromadný nákup i odbyt, zužitkování výrobků pomocí zemědělského průmyslu atd. Jsou tedy střední selské statky skupinou velmi žádoucí a výhodnou, jak se stanoviska produktivity (národohospodářského), tak i s hlediska rentability (soukromohosp.)

5. Velké selské statky ztrácejí už značnou část výhody osobní hmotné spolupráce hospodářovy, jenž se musí velkou většinou již omeziti na pouhé řízení a dohled; rovněž ztrácejí výhodu snazšího přizpůsobování se počasí i konjunktury a trpívají už nedostatkem dělnictva. Zato stoupá tu dělba práce a užívání strojů i takových, které předpokládají větší plochy k hospodárnému využití; stoupá možnost kapitálově intensivnějšího hospodaření v každém směru (úvěr, meliorace atd.) i možnost vyššího vzdělání zemědělsko-technického i obchodního. Hospodářství prací intensivní mění se tu již na intensivní kapitálem; proto se již omezují odvětví vyžadující mnoho pečlivé a stále se měnící práce a volí raději větve, připouštějící provoz ve velkém, náhradu lidské práce stroji a p. Z výrobků zbývá již mnohem větší kvota pro trh a výživu měst, čímž ovšem na druhé straně stoupá závislost podniku na tržních cenách i světových.

6. Vše to se stupňuje u malých velkostatků. Tu ztrácí se dále výhoda aspoň občasné hmotné spolupráce hospodářovy neb členů jeho rodiny; řízení a dozor stávají se dražší, vzrůstají však

všechny výhody velkozávodu, kapitálově silnějšího. Větší plochy umožňují současné pěstování různorodých plodin pro trh, čímž zmenšuje se risiko z poklesu cen nebo z neúrody jednotlivých z nich. Témuž účelu slouží též menší vlastní závody hospodářsko-průmyslové. Také půda lesní, jejíž racionelní obhospodařování vyžaduje vždy jednotnosti pro větší plochy, plánu vypočteného na dlouhou řadu let a zvláštního odborného personálu, zpravidla teprve v této skupině dochází všeho toho — u statků selských je buď jen přítěž nebo špatně obhospodařována na úkor celku.

7. Střední velkostatky ztrácejí zpravidla už výhodu osobního řízení majitelem. Režie stoupá, zato však vedena je silami nejlépe kvalifikovanými, úředníky s nejvyšším odborným vzděláním a delší praxí. Velikost majetku umožňuje i nejnákladnější investice a vědecké pokusy. Dělná práce provádí se i v řízení podniku a tím jej zdokonaluje jak po stránce technické, tak i obchodní. Podnik správně vedený stává se zdrojem pokroku v zemědělství vůbec a příkladem, dobrodiním svému okolí. Je zároveň nejvydatnějším zásobitelem měst a průmyslových středisk, hlavně obilím, cukrem a masem, neboť je nucen vyráběti hlavně pro trh, provozuje zpravidla sami velké závody hospodářsko-průmyslové a odchovává pomocí odpadků z nich většinu nejlepšího dobytka jatečného.

8. Latifundie ztrácejí zpravidla výhody podniku jednotně řízeného a řiditelného. Správa stává se nejen velmi drahou, ale i nepřehlednou, těžkopádnou a těžko kontrolovatelnou. Jednotlivé závody, z nichž se latifundie skládá, nemají zase dosti samostatnosti a vědomí vlastní zodpovědnosti, jichž je potřebí ke zdaru. Rozměry celku jsou tak obrovské, že přestávají i výhody velkozávodu: i to, co středním velkostatkům je na prospěch — nákup i odbyt ve velkém atd. — stává se tu často obtíží. Náklady správy, dopravy, atd. dosahují takové výše, že zdražují výrobu až za meze, kdy se intenzivnost výroby ještě vyplácí, i nutí tak spolu s nedostatkem potřebných pracovních sil často k návratu k výrobě extenzivní, k malému zužitkování půdy i kapitálu (Anglie před válkou!). Každým způsobem mohla by spousta zemědělské půdy v užš. sl. sm., sloučená v latifundiích, být pro celek mnohem užitečněji obhospodařována v jiném rozdělení. Jen hospodářství lesnímu, je-li dobře řízeno, svědčí i rozměry latifundií.

Shrneme-li dosavadní vývody, vidíme, že obě krajnosti, držba parcelová i latifundie, jsou hospodářsky zjevy nevítanými, jako zpravidla i drobná držba domkářsko-chalupnická; malé a zejména střední statky selské jsou formou zvláště výhodnou pro ty větve zemědělství, jež vyžadují intenzivní, pečlivé a včasné práce, střední velkostatky pak pro ony, jež žádají značnějšího kapitálu; tyto jsou zároveň živlem technického pokroku a živiteli měst, hlavně obilím, jatečným dobyt看 a cukrem, kdežto ony — malé a střední statky selské — zásobují je zase hlavně drobným dobyt看, zeleninou a p. Velké selské a malé zemanské statky tvoří vhodný přechod mezi oběma těmi skupinami, slučující v nejednom směru výhody

ale i některé nevýhody obou. Má tedy každá z těch 5 středních skupin své národohospodářské poslání i oprávnění, třebaž ne každá v stejné míře; všechny se navzájem výhodně doplňují, a ideálním bylo by takové rozdělení půdy v národě, aby každá z nich byla tu přiměřeně zastoupena. Za přiměřený podíl každé mohlo by býti s hlediska zemědělství sama uznáno rozdělení takové, které by valnou většinu vší půdy, snad asi $\frac{2}{3}$ její, dělilo mezi oba typy nejvýhodnější, střední statky selské a střední velko-statky, zbytek pak přikazovalo asi tak stejným dílem oněm 3 doplňujícím je skupinám méně výhodným.

III. Ale toto rozdělení podle výroby zemědělské dlužno ještě přehlédnouti také se **stanoviska politiky sociální a populační**. S těchto hledisek jeví se žádoucí, aby značná část národa nalézala přiměřené zaměstnání a slušnou existenci v zemědělství. Neboť práce zemědělská, většinou v přírodě konaná, zachovává a vychovává národu jádro populace tělesně i duševně zdravé, regenerátora nervově vysílených měst, základ branné moci a svou přirozeně konservativnější povahou nutný doplněk vznětlivějšího obyvatelstva městského. V posledních letech však jeví se u nás i jinde povážlivý »útěk z venkova«. Stále hojněji stěhují se massy venkovského obyvatelstva za hranice i do měst, zvyšující tam tíseň bytovou i soutěž pracovních sil v průmyslu a jiných zaměstnáních. Venkov se vylidňuje, velká střediska městská přelidňují. Nezdravý ten zjev je do značné míry v souvislosti s rozdělením půdy. Je statisticky dokázáno — také u nás, pracemi Rauchberga, Auerhana a j. —, že vystěhovalectví i stěhování z venkova do měst je nejsilnější v krajích, kde lid venkovský nemá dost půdy, zejména tam, kde převládají velkostatky a latifundie.

Proto tedy politika populační i sociální vyžadují, aby mezi držiteli půdy byly zvláště hojně zastoupeny ty skupiny velikostní, které umožňují slušnou výživu co největšímu počtu rodin zemědělských. Bude to tedy skupina hlavně středních a v příznivých poměrech i malých usedlostí selských. Ale s hledisek populačních a sociálních jeví se mimo to oprávněnou i drobná držba domkářsko-chalupnická, ba i držba parcelová. První zejména jakožto základ nových selských usedlostí, hlavně tam, kde je přikoupení nebo připachtování půdy snadné a kde drobný hospodář, zatím co jeho rodina vzdělává vlastní půdu, získává prostředky pro postupné rozšíření její prací na cizí, povoznictvím, řemeslem a p. Držba parcelová jakožto pomůcka k lepší výživě a zdravému střídání prací pro zaměstnance jiných oborů, hlavně průmyslové. Obojí pak jakožto účinný prostředek proti »úťeku z venkova«.

Naproti tomu jeví se s těchto hledisek sociálních a populačních nevýhodným již velký statek selský, ježto zabírá půdy více, než co stačí slušně a trvale vyživiti normální rodinu; tím méně žádoucí jsou tu pak arci všelike velkostatky. Přes to se rozumní politikové sociální a populační většinou směřují aspoň s částečným zachováním

chutí měsíc k měsíci vzrůstající věnujeme se vyřizování všeho toho zbytečného papíru na stolku místo svému vlastnímu povolání na poli a v závodě. Ve větších závodech zemědělsko-průmyslových, kde není úředníka nebo kde jest jen jeden, nelze se dnes opravdu pro samé psaní již ani dostati ke skutečné plodné práci hospodářsko-technické.

Naše fabrika na zákony chrlí zákon za zákonem, naše úřady všech kategorií a instancí pekou výnosy a nařízení jako pekař — ovšem předválečný — housky, aniž myslely by i jen zdaleka na to, že ten ubohý občan a poplatník má také něco jiného na starosti, nežli neustálé vyplňování různých formulářů, hlášení, výkazů, soupisů, statistik a pod., pro nové i staré úřady, namnoze velmi složitých a pracných. Takhle to dále nepůjde, neboť má-li tato nesnesitelná záplava papíru býti tou národní svobodou, tím sociálním pokrokem, po němž jsme toužili, pak nechť jsou potomci naši raději hned všichni úředníky, budou jednacím číslem vyrábět aspoň z povolání a ne jako vnucené zaměstnání vedlejší. —

Přicházím nyní k tomu, co dodává nám středním podnikatelům zemědělským a průmyslovým pochopitelně největší chutí a radosti z podnikání, to jsou dnešní poměry dělnické a pak finanční politika našeho státu. (Dokončení.)

Jak velké zemědělské podniky měly by býti tvořeny ze zabrané půdy?

Přednáška prof. Dra Dobroslava Krejčího

na valném shromáždění delegátů čes. odboru mor. rady zemědělské v Brně
dne 5. ledna 1921. (Dokončení.)

IV. Podle těchto hledisek sociálních a populačních nutno tedy zrevidovati **ideál rozdělení zemědělských pozemků**, jež jsme si naznačili se stanovisek samotné výroby zemědělské. Za nejvýhodnější bylo by pak možno podle toho všeho považovati jejich rozdělení asi takovéto: Latifundie zmizely by ovšem úplně. Jádro zemědělství vůbec měly by býti střední usedlosti selské, stačící úplně a dobře uživiti normální rodiny rolnické, které je za pomoci jen čeledi a občasných dělníků stačí samy vzdělávati. Jakožto typ národohospodářsky i sociálně nejvýhodnější a zároveň i soukromohospodářsky příznivý, tedy udržitelný, měly by tyto střední selské statky samy zabíratí hodně více než onu třetinu vsí zemědělské půdy, kterou jsme jim vyměřili už s hlediska samotné zemědělské výroby. O kolik více, dlužno určití podle míry úrodnosti půdy, její polohy atd.: V krajích, kde jsou poměry v tom

směru zvláště příznivý, stačilo by snad středním statkům selským asi 40% vší té půdy, protože tam také malé statky selské mohou prosperovati a dobře působiti; kdežto v poměrech nepříznivých bylo by záhodno zachovati onomu našemu nejvýhodnějšímu typu plnou polovici veškeré plodné půdy. Počítejme proň tedy průměrem asi 45%.

Na druhý typ, zemědělsky též obzvláště výhodný, střední velkostatky, jehož podíl však slušelo by s hledisek sociálních a populačních podstatně snížit, zbývalo by z oněch $\frac{2}{3}$, jež jsme mu spolu s typem nejvýhodnějším byli přiřkli, jen asi 15%. Snížití bylo by také podíl malých velkostatků, naproti tomu zvýšiti díly druhých dvou typů statků selských, malých a velkých, těchto o něco více, poněvadž jsou soběstačny, udržitelné a také pro zásobování důležitý. Držbě parcelové stačila by jen asi 2% zemědělské půdy, aby se mohla celá spousta drobných lidí nezemědělců podělití malými zahrádkami, ručně obdělavatelnými, které — jak jsme viděli — jsou jedinou formou parcelové držby, s níž možno se smířiti také s hledisek zemědělských.

Podle toho všeho vypadalo by tedy takové ideální rozdělení zemědělské půdy v našich poměrech po mém soudu asi takto: Z celkové té půdy připadalo by

na střední statky selské	asi 45%.
› střední velkostatky	› 15%.
› velké statky selské	› 15%.
› malé statky selské	› 10%.
› malé velkostatky	› 8%.
› drobné usedlosti domk.-chalup.	› 5% a
› držbu parcelovou	› 2%.

kdežto velké velkostatky by zmizely vůbec.

Rozumí se, že právě tak, jako nemůže být nějakým určitým číslem přesně vyjádřena velikost půdy jednotlivých těch typů, tedy kolik hektarů má míti statek, aby byl středním statkem selským atd., právě tak nejsou a nemohou býti ani tato procenta ničím svatým, přesným a nezměnitelným. Řekli jsme si už, že v poměrech pro zemědělství nepříznivých bylo by nutno zvýšiti podíl středních a snížití úděl malých statků selských, naopak zase bylo by v krajích, kde jsou pro to poměry příznivé, zvýšiti podíl těchto malých statků selských a snad i chalupnických, na úkor všech typů větších. Ta naše procenta mají nám podati jen tak asi průměrný a ovšem jen přibližný ideální obraz pro naše poměry, potřebný proto, abychom měli pomocí čeho srovnávati svůj ideál s poměry skutečnými.

V. Neboť přirozeně zajímá nás teď otázka: Jak asi je **skutečnost** u nás na Moravě blízka či vzdálena tohoto ideálu?

O tom mohla by nás poučiti jedině řádná statistika. Ale ačkoli jsem statistikem z povolání, milujícím toto své řemeslo, protože přesvědčeným o jeho užitečnosti, netroufám si obtěžovati

v přednášce statistikou, protože ani není dobře možno sledovati náležitě řady jejích čísel, pouze ústně přednášené. Nad to je bohužel naše statistika v této věci dosud velice chudá a nedostatečná. Jsme tu odkázáni téměř jen na rakouskou statistiku o t. zv. držbě pozemkové z r. 1896. Ta však je ovšem již hodně zastaralá, mimo to pak dělí ne toliko půdu zemědělskou, nýbrž půdu celkovou, i s lesy a s půdou neplodnou, stavební, vodní atd., a to dle velikostních skupin, utvořených ovšem jen schematicky, od tolika do tolika hektarů půdy, bez jakéhokoliv zřetele na její jakost atd. A má ještě jiné nedostatky. Proto je s ní možno pracovati jen velmi nedokonale a s velkou opatrností. Obmezíme se tedy jen na jediné malé srovnání, které přese všechny ty nedostatky není po mém soudu přece bezcenné.*)

Srovnáme-li tedy udaná procenta svého ideálu s podobnými procenty této statistiky o skupinách, jež bychom oněm našim typům asi tak nejspíš mohli postavit po bok, vypadá to asi takto:

		Náš ideál: Skutečnost:	
Střední statky selské	(přes 5 do 20 ha)	45%	29.7%
Střední velkostatky	(> 200 > 1000 >)	15%	4.1%
Velké statky selské	(> 20 > 50 >)	15%	16.1%
Malé „ „	(> 2 > 5 >)	10%	7.8%
Drobné usedlosti domk.-chal.	(> 1/2 > 2 >)	5%	6.6%
Parcelová držba	(do 1/2 ha)	2%	2.2%
Velké velkostatky	(přes 1000 ha)	—	28.5%

Vidíme především, že na Moravě zabírá velmi mnoho půdy onen typ, jež náš ideál považuje vůbec za nežádoucí, velký velkostatek: Považujeme-li zaň komplexy s více než 1000 ha půdy vůbec, bylo jich tu dle té statistiky sice jen 116, ale zabíraly přes 28% veškeré moravské půdy, přes 622.000 ha (v čemž ovšem je velmi mnoho lesů). Naproti tomu schází typu, jež máme za nejvýhodnější, totiž středním statkům selským, neméně než asi polovina dosavadní jejich půdy, mají-li dospěti k oněm 45% našeho ideálu. Středním velkostatkům bylo by potřetí přidati přes 10%, kdyby měly dosáhnouti požadovaných 15%. Také malé statky selské zabírají půdy něco míň než podle našeho ideálu, a podobně i malé velkostatky, ale rozdíl tu již nejsou veliké. Zato zas velké statky selské a zcela drobné usedlosti zemědělské vykazují dle této statistiky více půdy, než je podle našeho ideálu žádoucí. Ale odpomoc byla by tu snadna: neboť ze zrušených latifundií slušelo by doplniti půdu přiměřené části jich tak, aby se dle potřeby zvýšil onen nedostatečný počet jednak malých velkostatků, jednak malých statků selských.

Viděti tedy, že srovnání našeho ideálu se skutečností na Moravě — pokud je arci dopouští nedokonalá a chudá dosud bohužel statistika — je sic samo o sobě smutné: ukazuje nám ohromné množství půdy ve skupině nejnejpříznivější a naproti tomu veliký

*) Důvody, jakož i jiná srovnání statistická podám jinde.

nedostatek její ve skupinách národohospodářsky nejžádoucnějších. Ale uvědomíme-li si, že žijeme na prahu velké reformy pozemkové, připouští to srovnání naopak plno růžových nadějí do nedaleké budoucnosti. Je-li náš ideál správný, bylo by poměrně velmi snadno a bez ohromných převratů možno přiblížiti mu skutečnost až úžasně těsně: stačilo by zvětšiny zrušiti jen těch asi 116 největších velko-
statků, aby se získanou tak půdou dala účelně vyrovnati velká většina toho, čeho k tomu třeba.

VI. Teď však otázka nejdůležitější: **Stačí k tomu také nynější zákony**, upravující pozemkovou reformu u nás?

Moje odpověď zní: Je sice nesporno, že zákony ty naprosto nejsou prosty všech vad, nezřídka i velmi značných. Práce příliš kvapná i vliv různých kompromisů jsou na nich často až příliš patrný. Jako v řadě jiných, tak zvláště i v této věci byly by velmi výhodny některé změny těch zákonů; jimi dalo by se ono vyrovnání značně ulehčiti a zabezpečiti. Ale nutno uznati, že každý pokus o změnu těch zákonů je nejen nesnadný, ale i velmi nebezpečný: jak snadno mohl by vzbuditi zase duchy sotva zakleté, rozvířiti znovu nejružnější agitace, leckdy čistě demagogické, a kdo ví, nepřinesl-li by velkému cíli více škod nežli prospěchu. Konec konců pak možno míti za to, že i nynější ty zákony pro náš účel stačí — arci jen, budou-li moudře vykládány a účelně prováděny.

Jak zní zákonné předpisy, které upravují otázku, o níž nám tu jde?

Jsou to především § 2. a 16. přidělového zákona. Přečtěme si doslov příslušných míst. (Přečteny, při čemž u § 2. odst. 1. upozorněno zejména na slova: »bez stálé cizí pomoci« a na imperativní, kategorický ráz jeho předpisu: »budiž přidělována . . .«, v němž žádným »zpravidla« neb p. nenaznačuje se možnost výjimek.)

Jisto je, že kdyby měl být slovně a přísně vykládán § 2. přiděl. z., a kdyby dle něho tvořeny byly ze zabrané půdy nové zemědělské usedlosti jen takového rozsahu, aby na nich hospodář se svou rodinou mohl hospodařiti »bez stálé cizí pomoci« třeba jen jediného čeledína, dopadlo by to s naší vnitřní kolonizací pravděpodobně velmi špatně: Byla by vytvořena přemíra usedlostí příliš drobných, onoho typu, jež jsme si nazvali »malým statkem selským«, a o němž jsme dovodili, že jen v letech úrodných nebo za poměrů zvláště příznivých může trvale prosperovati. Takový hospodář, mající právě jen tolik půdy, co stačí sám se svou rodinou obdělati, a nesmějící míti ani jediného čeledína, musí se zpravidla velice přičiniti i v úrodném roce, aby výtěžek stačil na výživu celé rodiny. V úmorném dření ztráví všecken čas, nezbude mu zpravidla času ani nutné svěžesti pro další odborné vzdělání, pro četbu, účast na odborných kursech a přednáškách, výstavách a p. Všecken výtěžek úmorné té práce na malých plochách nedopouští ani v letech příznivých odložití stranou větší rezervy pro léta nepříznivá nebo pro mimořádné výdaje, ať hospodářské (nákup nových strojů, náhrady za padlý dobytek, opravy budov a p.), ať rodinné

(větší nemoci atd.). Což divu tedy, že nepatrná taková usedlost upadá přesnadno do dluhů, a to — protože sama je příliš malou hypotékou — často do dluhů lichvářských; ty pak vedou až příliš záhy k úpadku: k dobrovolnému neb i exekučnímu prodeji, ke konkursu. Z celé naší vnitřní kolonisace takto prováděné těžily by pak konec konců jen finančně silné kruhy, namnoze nezemědělské...

Obtíže ty zvyšovala by v dohledné době ještě také nynější drahota staveb a živého i mrtvého inventáře. Představte si, co by to musilo být novostaveb, kdyby se ze zrušených velkostatků měly nadělati skoro samé takové miniaturní statky selské! Stavby ty samy pohltily by nesmírné kapitály; s tím zařízením stály by pro každou tu usedlost mnohem víc, než co činí plná hodnota té trochy přidělené půdy. Zadlužily by tedy už předem přes míru i uchazeče, kteří by nebyli zcela bez kapitálu. Jak by tu mohli obstáti i oni, natož pak uchazeči zcela nemajetní, až nynější mimořádné poměry ustoupí zase dobám normálním, bez mimořádných cen produktů zemědělských, bez vyloučení zahraniční soutěže atd.? Neboť neklamme se, pánové: Nastanou opět doby, kdy náš zemědělec bude musit napnouti všechny síly, aby se udržel; kdy jen zemědělec inteligentní, který se dovede přizpůsobiti všelikým poměrům, který s dostatečnými znalostmi zemědělskotechnickými spojuje i dostatečné znalosti obchodní a který není zatížen většími dluhy, bude moci se přenést přes léta nutných krisí. Dá se tu čekat, že se najde dost uchazečů takto vyzbrojených, kteří by se spokojili jen oněmi minimálními selskými usedlostmi? Ba dá se čekat, že se najde dost uchazečů o ně vůbec?

Ze všech naznačených důvodů mám tedy za nutno, aby naše pozemková reforma místo těchto »malých statků selských«, nesusoucích v sobě tolik zárodků zkázy, rozmnožovala zpravidla typ našich středních selských usedlostí, schopných udržeti se a zkvétati.

K tomu bylo by třeba, aby rozhodující činitelé, tedy Pozemkový úřad, vykládali zmíněný § 2. přídel. z. s rozumem, v souvislosti s ostatními předpisy zákona toho. Každý zákonný předpis dlužno především vykládati tak, aby se dal účelně prováděti a aby neodporoval ani druhým ustanovením téhož zákona ani jeho duchu. Tu pak je z jiných předpisů přídelového zákona víc nežli dost zřejmo, že zmíněnými slovy § 2. »bez stálé cizí pomoci« zákonodárce nijak nemíní bezpodmínečně z přídelu celé usedlosti vyloučiti případy, kde usedlost, má-li být opravdu »soběstačná«, má-li tedy vyhovovati ostatním podmínkám téhož §, musí mít půdy víc, než co stačí obdělati hospodář sám se svou rodinou a jen občasnými pomocníky. Že tedy není tu důraz na oněch slovech »bez stálé cizí pomoci«, nýbrž na ostatním obsahu téhož §, že slova ta dostala se naopak do zákona spíše jen nedopatřením a mohou být ignorována tam, kde se nesnášejí s jinými ustanoveními zákona toho.

Z těch dlužno tu srovnati především cit. § 16. Stanoví nejprve: »Půdu přidělí úřad pozemkový co do místa, jakosti a množství tak, aby účelu přidělu bylo vyhověno co nejlépe... Při tom říd se zejména těmito zásadami: 1. Ke zřízení rolnických nedílů přiděliti je tolik půdy, aby byly utvořeny *soběstačné* usedlosti, jak jsou popsány v § 2., odst. 1. Za *soběstačné* pokládej pozemkový úřad při rolnických usedlostech zpravidla usedlosti o 6 až 10, po případě 15 ha podle jakosti půdy a poměrů krajinných.« Pak ukládá se úřadu poz. přihlížeti k vlastní i najaté půdě uchazeče a jeho rodiny, načež zakazuje se tvořiti »hospodářské jednotky, které neodpovídají pojmu *soběstačné* usedlosti«.

Přirozeně klade tu tedy zákon důraz na *soběstačnost* nově tvořených usedlostí; cituje-li při tom § 2., má zřejmě na mysli jeho ustanovení: »které stačí k obživě hospodáře a jeho rodiny«, a »jejichž provozování tvoří výhradné neb aspoň hlavní povolání držitelovo a zároveň výhradný nebo aspoň hlavní pramen jeho obživy«. Že vsunutá do § toho slova »bez stálé cizí pomoci« nepovažoval za podstatný znak takové usedlosti, je zřejmo z výměry, jakou tu předepisuje za pravidlo: 6 až 10, po případě 15 ha zemědělské půdy. Tolik nestačila by zpravidla vzdělati bez jediného stálého čeledína nežli rodina zcela výjimečná, s řadou vzrostlých již dětí, jen zemědělství se věnujících. Uvažme jen, že 6 ha rovná se 31 měřici, 15 ha pak dokonce 78 měřicím půdy! To již jsou nesporně usedlosti našeho typu středních, nikoli malých statků selských. A i tuto výměru dopouští zákon překročiti, jak zřejmě naznačuje slovem »zpravidla« i důrazem, jaký klade na »*soběstačnost*« usedlosti podle jakosti půdy i poměrů krajinných.

Budiž mi jako statistikovi dovoleno uvést tu aspoň dvě statistická čísla, jež snad mohou také trochu přispěti k objasnění věci: Při sčítání zemědělských závodů r. 1902 bylo na Moravě zjištěno celkem 35.610 závodů s 5—10 ha produktivní půdy, a z těch bylo jen 21.441 takových, jež obhospodařoval majitel jen se členy své rodiny. Uvážíme-li, že z těch 21.000 přirozeně valná část patřila do kategorie nejmenších ze závodů sem patřících, tedy s 5—6 ha půdy, jež § 16. přiděl. z. za *soběstačné* zpravidla ještě nepovažuje, a že zákon ten naopak počítá i se statky o 15 ha, vidíme jasně, že jeho *soběstačné* usedlosti opravdu jen výjimkou by se obešly bez stálé cizí pomoci.

Další oporou pro náš výklad jest také § 14. přiděl. z. Ten stanoví pro případy pochybné jako zásadní pravidlo, »že úřad pozemkový má postupovati tak, aby svými rozhodnutími se přiblížil co nejvíce cílům, kterých sleduje tento zákon, a aby těmito rozhodnutími prospěl co nejvíce řádné výrobě a prospěchu obyvatelstva«.

Bude-li Pozemkový úřad postupovati dle těchto zásad, jistě nenadělá spoustu minimálních selských usedlostí, neschopných dlou-

hého života a zdaru, nýbrž bude raději vytvářeti zpravidla selské statky střední, aby trvale »prospěl řádné výrobě«. A bude také dbáti o přiměřené rozhojnění i druhých typů zemědělských podniků, jichž je pro zdar té výroby a prospěch obyvatelstva rovněž nezbytně třeba: Rozhojní příliš malý počet středních velkostatků, jednak tím, že ponechá dosavadním vlastníkům zrušených latifundií potřebnou k tomu výměru zemědělské půdy, jak dovoluje § 11. zák. z., jednak i dalším tvořením takových středních velkostatků, jak to dopouštějí §§ 24. a 25. i posl. odst. § 16. Ponechá totiž, kde jsou pro to poměry příznivé, také při jednotlivých dvorech přiměřenou výměru zabrané půdy, kolik třeba k řádnému využitkování budov a závodů na nich zřízených (to jsou t. zv. »statky zbytkové« dle § 24. příd. z.); mimo to může tvořiti dle potřeby takové menší velkostatky jakožto statky »směnné« dle posled. odst. téhož §, a po případě nechá nerozděleny i »jiné větší podniky zemědělské, jejichž dělení z důvodu hospodářské výroby není vhodné«, jak výslovně praví § 25. téhož z.; § 16. v posledním svém odstavci pak dopouští tvoření nových velkých statků pro sdružení zemědělská. Poněkud hojnější tvoření takových středních velkostatků podle všech těch §§ bylo by pro první dobu zvláště žádoucí jednak k vůli zásobování měst a průmyslových obvodů, jednak k vůli racionelnímu využitkování dosavadního zařízení velkostatků, dokud potrvají nynější ohromné obtíže stavební i nákupní; zároveň by se tím umožnilo vyzkoušeti — nejdříve ovšem jen v malém počtu případů — různé nové formy hospodaření, zvláště družstevní a kolektivní vůbec. A kdyby se nové ty velkostatky dávaly zpravidla jen do pachtu, ne hned do vlastnictví, zachovalo by se s dostatek zabrané půdy také pro případnou naléhavější potřebu budoucí.

Podobným způsobem mohl by Poz. úřad přiměřeně — *ne mnoho — rozhojnití též počet malých velkostatků »zemanských«. Tu stačilo by snad přidělem poněkud zvětšiti dosavadní půdu přebytečných velkých statků selských — podobně jako bylo by lze malou poměrně výměrou ze zabrané půdy proměnit z většiny nesoběstačné, u nás až příliš hojné, drobné usedlosti domkářsko-chalupnické aspoň na malé, po případě i na střední statky selské. (§ 2. odst. 2. a § 16. příděl. z.)

K tomu všemu dávají tedy naše zákony Pozemkovému úřadu plné právo. Použije-li ho s rozvahou, ale vydatně, prospěje jistě jak našemu zemědělství, tak i dobru celku nepoměrně víc, než kdyby, drže se úzkostlivě doslovu cit. § 2. příděl. z. a hově módním heslům, nadělal ze zabraného majetku téměř samé života neschopné minimální usedlosti selské. Musí si býti vědom obrovitosti svého úkolu a tím i nesmírné zodpovědnosti. Jemu dopřáno pokusiti se o dílo, jež na celá století může změnit povahu i tvářnost veškerá zemědělství u nás. V jeho rukou je příští jeho zdar i nezdar. Buď budou mu celé generace žehnati nebo jej proklínati. Jest na něm, aby ohromné, záviděníhodné té moci využítkoval k vytvoření díla,

které třebas nesplňovalo hned vše, co často jen demagogicky bylo od pozemkové reformy slibováno, mělo by v sobě záruky trvalosti a obecného dobra v budoucnosti.

Nesmíme zejména myslet, že bude možno ze zabrané půdy zajistiti snadný blahobyt každému, komu to bylo s některé strany slibováno. Nebude zejména možno, aby z každého dosavadního čeledína nebo zemědělského dělníka stal se samostatný, třebas malý hospodář. Nestačilo by k tomu přidělit mu těch několik hektarů půdy. Kdyby však měl každému být postaven také stateček, třeba sebe skromnější, a opatřen nutný živý i mrtvý inventář: jakého by tu bylo potřebí ohromného kapitálu, a jak mohl by ten ubožák z výnosu těch několika hektarů unést nesmírné břemeno takového dluhu, byť i se mu ulehčilo až po samu hranici zakrvácení celého státu? Nehledě ani k tomu, že ne každý, třebas i výborný dělník dovede být také aspoň dostatečným podnikatelem!

Tu by se snadno mohlo státi, že by naše mladá republika se dožila podobného zklamání, jako kdysi australský stát Queensland. R. 1906 za těžké krise a nezaměstnanosti zřídil tam stát spoustu malých farem, opatřil je potřebným dobyt看em i stroji atd., přidal každé 2 ha dobré půdy připravené k setí a usadil na každé rodinu nezaměstnaného dělníka, nežádaje na ní s počátku ani splátek, ani úroků. Když však po 5 letech provedena revise výsledků celé akce, shledáno, že většina nových hospodářů — utekla, ze zbylých pak zase většina jen živořila a byla blízka úpadku... Takových zkušeností se u nás dožítí nesmíme!

Viděti tedy, že byť i bylo sebe lákavějším ideálem sociálním, aby každý zemědělec pracoval se svou rodinou jen samostatně na vlastním hospodářství, je to dosud i v dohledné době právě jen ideálem, nedostižným snem. Hospodářskou čeleď a dělníky zemědělské odstraniti zatím nelze, není třeba, a také není radno; záhodno a potřebí je pouze upravit jejich poměry tak, aby neutíkali od zemědělství do měst a k průmyslu. Špatně by posloužila také zájmům sociálním, nejen zemědělským, taková reforma, která by nadělala jen tak malých usedlostí, že by v nich pro čeleď a dělníky nebylo místa ani stálého zaměstnání. Ne vypuditi od zdravé práce zemědělské sluší ty, komu bohužel nelze dosud dáti možnost prováděti ji na svém, nýbrž naopak, udržeti je při ní a dle možnosti ještě rozmnožiti.

Má-li tedy činnost našeho Pozemkového úřadu býti našemu národu i státu požehnáním, má-li opravdu posloužiti trvalému dobru obecnému, jak hospodářskému, tak i sociálnímu, pak musí zejména též při vnitřní kolonizaci, při tvoření nových podniků zemědělských postupovati ne šablonovitě a dle modních hesel, ale s moudrou rozvahou a pečlivým, střízlivým odvážením poměrů. Musí zejména vydatně využítí všech četných možností, jež mu skýtají naše zákony, by vytvořil v přiměřeném poměru zemědělské usedlosti všech typů zdravých a života schopných.

Nepochybuji, že Pozemkový úřad má vůli i snahu nejlepší. Ale po mém soudu nebylo by dobré věci na škodu připomenouti

mu podstatu toho, co jsme si zde řekli, a snad tím i posíliti jeho stanovisko vůči tendencím opačným. Proto dovoluji si vám, vážení pánové, navrhnouti tuto

resoluci:

Žádáme Pozemkový úřad, aby při konečném přidělu zabrané půdy netvořil přemíru nejmenších statků selských, kde hospodář jen se svou rodinou bez pomoci stálé čeledi nucen je vyčerpávati všechnu svou životní energii neustálou úmornou prací hmotnou, nemá času ani možnosti pracovati také na svém dalším odborném i povšechném vzdělání, na technickém i obchodním povznesení své živnosti; kde příliš malá výměra zemědělské půdy dovoluje jen velmi obmezeně používati strojů i jiných vy-možeností techniky zemědělské a nedovoluje tvoření nezbytných záloh pro léta neúrody nebo hospodářských krisí, nemoci a jiných nehod. Usedlosti takové budtež nově tvořeny jen tam, kde jsou pro ně podmínky obzvláště příznivé (úrodná půda poblíž větších měst, vhodná pro zelinářství, intensivní chov hospodářského zvířectva a p.) a jen pro rodiny, mající dosti členů schopných neustálé práce zemědělské a zvyklých na ni. Jinak dlužno tvořiti pravidlem raději střední statky selské, opravdu soběstačné i pro normální rodiny a pro doby méně příznivé, s minimální výměrou půdy dle § 16. příděl. z., dle okolností i větší než 15 ha, s právem používati také stálé čeledi nebo jiných stálých cizích dělníků.

Dále dlužno při přidělu pamatovati také na přiměřené rozmnožení též jiných velikostních typů zemědělských podniků, které tvoří nezbytný národohospodářský doplněk malých a středních statků selských. Zejména budiž v zájmu účelného využití stávajících hospodářských budov, strojů a jiného zařízení i v zájmu zásobování měst a míst průmyslových přiměřeně rozhojněn též počet malých a středních velkostatků; dlužno je vytvářeti nejen ze statků zbytkových, ale dle potřeby i pomocí statků směnných, po případě také rozšířením dosavadní držby větších rolníků neb i zatímním utvořením nových takových větších podniků a přidělem jich prozatím na zkoušku do pachtu, buď družstvům neb i jednotlivcům.

Hospodářská čeleď a jiní stálí dělníci zemědělstí nebudtež nemírným tvořením příliš malých usedlostí selských vypuzováni od práce zemědělské, nýbrž v zájmu hospodářském i sociálním dlužno také k vůli nim vytvářeti též podniky, ve kterých by při náležité úpravě mzdových a pracovních poměrů mohli se spokojeně zachovati zdravému tomu zaměstnání.

Jen využije-li Pozemkový úřad ve směrech zde naznačených co nejvydatněji všech práv, jež mu skýtají zejména § 14., 16., 21., 24., 25. a j. příděl. z., může jeho činnost též v oboru vnitřní kolonisace být nejen pro naše zemědělství, ale i pro celou republiku trvalým požehnáním.